

4. Памылка Карамзіна

*Белая Русь ад Фларэнтыйскай уніі да ліквідацыі
незалежнасці Ноўгарада*

Як мы яшчэ не раз пераканаемся, гісторыя назвы *Белая Русь* цесна пераплещеная з гісторыяй спроб рэалізаваць унію каталіцкай і праваслаўнай цэркvaў. У гэтым няма нічога дзіўнага: дойгі час на Захадзе чарговы рост цікавасці да далёкай і малавядомай Русі назіраўся ў асноўным тады, калі ўзнікалі спадзяванні (заўжды марныя) на яе хуткі пераход у каталіцтва. Справа уніі падавалася зусім блізкой да поспеху ў сярэдзіне XIII ст. (міфічная «Сузdalльская унія»), затым на Канстанцкім саборы ў пачатку XV ст., а наступныя спробы прыпадаюць на Ферара–Фларэнтыйскі сабор (1438—1445 г.) і шлюб Івана III з Зояй Палеалог (1472 г.). З усімі гэтымі падзеямі так ці інакш звязаныя цэлыя пласты «альбарусікі».

Менавіта ў літаратуры, прысвечанай Фларэнтыйскай уніі, назва *Белая Русь* пачала ўжывацца ўсходнеславянскім аўтарамі. На Ферара–Фларэнтыйскім саборы прысутнічала і дэлегацыя Кіеўскай (фактычна Уладзімірской) мітраполіі на чале з перакананым прыхільнікам уніі мітрапалітам Ісідорам (па паходжанні грэкам). У яе склад уваходзіў суздальскі іераманах Сім'яон, які напісаў «Аповесць Сім'яона Сузdalльскага пра Фларэнтыйскі сабор». Але ў гэтым творы, насуперак меркаванням некаторых даследчыкаў¹⁶⁹, пра *Белую Русь* нічога не сказана¹⁷⁰. Відавочна, гэтая недакладнасць паходзіць ад I. Сахарава, які ў 1849 г. пад назвай «Падарожжа Сім'яона Суздалльскага ў Італію» апублікаваў, нібыта паводле спісаў XVII ст., іншы, прысвечаны Фларэнтыйскай уніі і створаны яе непасрэдным сведкам, твор. У сучаснай літаратуры ўсталявалася яго назва: «Хаджэнне на Фларэнтыйскі сабор»¹⁷¹. Ужо дакладна высветлена, што т.зв. сахараўская рэдакцыя «Хаджэння...» у значнай ступені адрозніваецца ад пачатковай і змяшчае шэраг уставак (у т.л.

і панегірык Васілю II, з упамінаннем пра *Белую Русь*) з яшчэ аднаго твора на тэму Фларэнтыйскай уніі — са створанага на аснове «Аповесці Сімёона Сузdal'скага» (не раней за 1461 г.) «Слова избранного от святых писаний еже на латынью»¹⁷². Некаторыя даследчыкі лічаць, што Сахараў, вядомы фальсіфікатар гістарычных дакументаў, сам з'яўляецца аўтарам апублікованай ім рэдакцыі «Хаджэння...». У пачатковай рэдакцыі «Хаджэння...» панегірык Васілю II адсутнічае¹⁷³. Такім чынам, *Белая Русь* згадваецца толькі ў «Слове на латынню», а не ў «Аповесці Сімёона Сузdal'скага» і не ў «Хаджэнні на Фларэнтыйскі сабор»¹⁷⁴.

Розныя даследчыкі ў розны час прыпісвалі Сімёону Сузdal'скаму аўтарства ўсіх трох згаданых вышэй твораў, але несумненнае яно толькі ў дачыненні да «Аповесці Сімёона Сузdal'скага». «Хаджэнне на Фларэнтыйскі сабор», хутчэй за ўсё, належыць пяру нейкага іншага рускага, найверагодней цывільнага, удзельніка сабора. Аўтарам жа «Слове на латынню» звычайна лічаць Пахомія Лагафета, рускага царкоўнага пісьменніка сербскага паходжання.

Як жа на самай справе выглядае першая ўсходнеславянская звестка пра *Белую Русь*? «Слова на латынню» ўкладвае ў вусны візантыйскага імператара Іаана VIII Палеалога, які нібыта прасіў папу Яўгена IV ад класі дэбаты на саборы да прыбыцця прадстаўнікоў Васіля II, наступныя слова: «...Восточний земли суть Рустии большее православье и вышшее христианство Белые Руси, в них же есть государь велики брат мои Василии Васильевич, ему же восточный царие прислушают и велиции князи с землями служать ему...»¹⁷⁵. Каменціруючы гэтае месца, *Белую Русь* традыцыйна тлумачаць як сіонім Маскоўскага вялікага княства ці зборную назву «усіх рускіх земляў». Беларускія эмігранція гісторыкі сцвярджалі, што «Сымон Сузdal'скі, які асабіста быў на Фларэнтыйскім саборы 1439 г., называў Маскоўшчыну Белай Руссю»¹⁷⁶. Але ці не паспяшаліся яны з высновамі — і наконт Сімёона, і наконт Маскоўшчыны?

**O⁺acores Atrociissimo:
rum Authenorum.**

Прысяга праваслаўнага духавенства на вернасць Рыму.

ткай «Слова на латыню», з'явілася толькі ў Маскоўскім летапісным зводзе 1479 г.¹⁷⁹. Адзін з варыянтаў гэтага ж тэксту ўвайшоў і ў створаныя ў першай трэці XVI ст. Сафійскі II і Львоўскі летапісы. Яны ў цэлым узыходзяць да летапіснага зводу 1518 г., але перыпетыі Фларэнтыйскага сабора ўзнаўляюць паводле зводу 1479 г.¹⁸⁰. Праўда, іх перапісчыкі, не разумеючы ўжо сэнсу гэтага пасажу, змянілі яго на малазразумелае: «...яко восточніи земли суть большее православие, высшее хрестьянство Белая Русь»¹⁸¹. Імаверна, адзін са спісаў зводу 1479 г. (ці вытворных ад яго) быў вядомы В. Тацішчаву як «Растоўскі манускрыпт». Менавіта «Растоўскім летапісам» называў Маскоўскі звод 1479 г. М. Карамзін¹⁸². А. Шахматаў, аднак, даводзіў, што Тацішчаў меў на ўвазе нейкі іншы летапіс¹⁸³. Але ў такім разе гэта мог быць нейкі летапіс, блізкі Сафійскаму II — Львоўскаму, бо адной з крыніц іх паслужыў неафіцыйны

У некаторых рэдакцыях у прыведзенае вышэй праслаўленне Васіля II ўстаўлены злuchнік «и», але разбіўка сказу: «восточніи земли суть Рустии и [яны ёсць] большее православье и вышшее христианство Белые Руси»¹⁷⁷ — здаецца нам пазбаўленай сэнсу, асабліва ў вуснах візантыйскага імператара, чые землі былі «не менш усходнімі», чым рускія (г.зн. усходнеславянскія)¹⁷⁸.

У афіцыйным маскоўскім летапісанні апавяданне пра Фларэнтыйскі сабор, якое супадае з першай час-

звод, створаны ў 1470–х асобай, блізкай да растоўскай епіскапскай кафедры¹⁸⁴.

Панегірык Васілю II нельга ўспрымаць літаральна. Несумненна, Палеалог не мог выказацца прыведзеным вышэй чынам, тым больш што далей «Слова на латыню» паведамляе зусім ужо неверагодную рэч: як сабор перапынілі на 6 месяцаў, чакаючы прыезда Ісідора¹⁸⁵. Але нас больш цікавіць, ці сапраўды падчас дэбатаў на саборы магла згадвацца *Белая Русь*? Калі ўлічыць вядомасць тэрміна некаторым удзельнікам Канстанцінага сабора 1414—1418 г., гэта ўяўляецца цалкам магчымым. А той кантэкст, у якім яго маглі ўжываць, быў, імаверна, звязаны з барацьбой Масквы за ўладу над Ноўгарадам. Наўгародскае архіепіскапства пры Васілі II толькі фармальна падпарадкоўвалася Уладзімірскай мітраполіі, застаючыся фактычна незалежным. Архіепіскапы, чия юрысдыкцыя пашыралася і на Пскоў, звычайна дэманстрыраваўна ўхіляліся ад удзелу ў царкоўных саборах у Москве¹⁸⁶. Таму на сваім шляху ў Ферару мітрапаліт Ісідор наведаў Ноўгарад і Пскоў — дзеля ўмацавання цэнтральнай улады. Так, у Пскове ён, насуперак волі наўгародскага архіепіскапа Яўфімія II (асабліва зацятага праціўніка Масквы), паставіў свайго намесніка, выводзячы такім чынам Пскоў з—пад юрысдыкцыі Ноўгарада ў непасрэднае кіраванне мітраполіі¹⁸⁷. Пазней і Пахомій Лагафет, і Сімяон жылі і працавалі пры двары Яўфімія (не падзяляючы, зрешты, яго палітычных поглядаў). Наўгародскае паходжанне «Слова на латыню» і, у прыватнасці, устаўкі пра *Белую Русь*, здаецца, не выклікае сумненняў¹⁸⁸. На нашу думку, менавіта сляды палемікі паміж прыхільнікамі і праціўнікамі незалежнасці Ноўгарада ад Масквы бачныя ў гэтай устаўцы. Яе можна разумець такім чынам, што тыя ўсходнія землі Русі, дзе княжыць Васіль II, г.зн. Вялікае княства Маскоўскае, цэнтр праваслаўнай іерархіі Русі, а *Белая Русь*, г.зн. Ноўгарад, яму падпарадкаваная¹⁸⁹.

Хаця ў летапісах, што ўзыходзяць да наўгародскага летапіснага зводу 1448 г. (натхняльнікам якога быў Яўфімій), не захавалася ніякіх звестак пра *Белую Русь*, нельга выключыць, што стваральнікам пачатковай рэдакцыі гэтага зводу заходняя назва Ноўгарада была вядомая. Яна магла знікнуць з пазнейшых спісаў, калі, паводле трапнай заўвагі Я. Лур’е, вядомага даследчыка гісторыі рускага летапісання, «грандиозная ревизия местных летописцев, произведенная в XVI в. в Москве, выбрасывала все сведения, неугодные для центральной власти»¹⁹⁰.

Нельга абысці ўвагай той факт, што Ісідор, які пасля няўдачы Фларэнтыйскай уніі ўцёк у Рым, жывучы там у рангу кардынала (*cardinalis Ruthenus*), быў добра знаёмы з многімі італьянскімі і нямецкімі гуманістамі. Такія з іх, як Мікалай Кузанскі, Філіп Буанакорзі Калімах ды Эней Сільвій Пікараміні, як мы ўбачым пазней, ведалі і ўжывалі тэрмін *Белая Русь* — і зусім не ў значэнні «Маскоўская дзяржава». Гэта мусіць быць праўдзівым і ў дачыненні да Ісідора. Трэба меркаваць, дакументы з яго асабістага збору, рассыяныя па розных еўрапейскіх архівах і яшчэ недастаткова вывучаныя¹⁹¹, не раз згадваюць *Белую Русь*.

Як пагаджаецца большасць даследчыкаў¹⁹², самастойная рэдакцыя «Слова на латыню» была створана раней за летапісную. Амаль адзінадушна яе датуюць 1461 г., дакладней, часам паміж 3 мая 1461 г. і 27 сакавіка 1462 г.¹⁹³ А. Паўлаў¹⁹⁴ звязваў стварэнне «Слова...» са знаходжаннем Пахомія Лагафета ў Маскве ў 1461 г., куды ён быў выкліканы з Ноўгарада Васілем II.

Але нават калі прызнаць найбольш верагоднай датай напісання «Слова» 1461 г., нельга выключыць, што да ўвядзення ў летапісны звод 1479 г. яно апрацоўвалася і што ўстаўка пра *Белую Русь* магла быць зроблена паміж гэтымі гадамі, недзе на пачатку 1470-х г. Нагадаем, што тады рэзка абвастрылася барацьба паміж прыхільнікамі самастойнасці Ноўгарада і маскоўскімі «збріальнікамі земляў». Па-

ся смерці архіепіскапа Іоны ў 1470 г., прадчуваючы білзкі крах Наўгародской рэспублікі, яе кіруючыя колы схіляліся да збліжэння з ВКЛ. Яны запрасілі да сябе з ВКЛ кіеўскага князя Міхаіла Алелькавіча, збіраліся зацвердзіць свайго новага архіепіскапа ў кіеўскага мітрапаліта Грыгорыя Балгарына¹⁹⁵ і былі гатовыя прызнаць Казіміра сваім сюзеренам. На «лацінскія» сімпатыі Вялікага Ноўгарада, а галоўнае — на імкненне партыі Барэцкіх захаваць наўгародскую «даўніну», Масква адказала карнай выправай, у выніку якой Ноўгарад быў змушаны падпісаць ганебны Карасцінскі мір (11.08.1471). Канчаткова незалежнасць рэспублікі была ліквідавана Іванам III у 1478 г. Гэтыя палітычныя падзеі суправаджаліся жорсткай ідэялагічнай барацьбой. Прамаскоўскія летапісы і іншыя літаратурныя творы былі закліканыя абургунтаваць прэтэнзіі Маскоўскай дзяржавы на гегемонію ва Усходняй Еўропе. Менавіта тады, у прыватнасці, у атачэнні мітрапаліта Філіпа ўзнікла тэорыя «Масква — трэці Рым»¹⁹⁶. У дзяржаве Івана III, раней амаль ізаляванай ад Еўропы, прыкметна ўзрасла цікавасць да тэхналагічных, а нават і гуманітарных дасягненняў заходніх цывілізацыі, але пры перанясенні іх на маскоўскую глебу пільна сачылі за тым, каб не ўзнікла нават аддаленай пагрозы тутэйшай азіяцкай дэспатыі. Калі пазычаліся нейкія тэрміны ці канцэпцыі, якія так інакш датычылі грамадскага жыцця, яны пераасэнсоўваліся ў адпаведнасці з патрэбамі Крамля. Так і назва *Белая Русь*: аўтар «Слова...» скарыстаўся ёю для надання большага аўтарытэта Васілю II і абургунтавання «правоў» Масквы на ўсе ўсходнеславянскія землі, у асаблівасці на Ноўгарад. Але вядомасць гэтай назвы засталася лакальнай, афіцыйныя колы Маскоўскай дзяржавы яе не ўспрынілі.

Версія аб аўтарстве Пахомія Лагафета¹⁹⁷ ў гэтым свяtle выглядае асабліва цікавай, бо сербскі пісьменнік, як мяркуюць, менавіта з Ноўгарада пачаў сваю дзейнасць на Русі калі 1438 г. і ўвесь час быў з гэтым горадам цесна звязаны,

застаючыся лаяльным да Масквы¹⁹⁸. Зрэшты, тое ж можна сказаць і пра Сімёона, але Пахомій, у адрозненне ад сучасных яму рускіх царкоўных пісьменнікаў, быў знаёмы з лацінамоўнай літаратурай, у прыватнасці, з творамі ранніх гуманістай, а некаторыя ліцаць яго складальнікам рускага Хранографа, дзе змешчана шмат гісторыка–геаграфічных звестак пра розныя краіны¹⁹⁹. Пахомій мог ведаць і заходнюю назыву *Russia Alba*. Яго аўтарства, аднак, аспрэчваецца Ф. Дэлекторскім, Я. Лур'е і многім іншымі даследчыкамі.

На карысць даціроўкі «Слова...» 1470-мі г. гаворыць і тое, што менавіта да гэтага часу адносяцца ўсе іншыя вядомыя нам згадкі пра *Белую Русь* другой паловы XV ст. Аднак наконт іх у гістарыяграфіі ўсталяваўся пункт гледжання Карамзіна, які нельга пакінуць без каментарыяў. Выкрыўшы тацішчаўскія фантазіі пра «Уладзіміра–Сузdalскую» *Белую Русь*, гэты расійскі гісторык тут жа зрабіў уласную памылку (1817). Потым яе падхапілі ўсе, хто займаўся этымалогіяй *Белай Русі*: быццам бы, «исчисляя в титуле своем все особенные владения Государства Московского, Иоанн [III. — А.Б.] наименовал оное Белою Россиею, то есть великою или древнею, по смыслу сего слова в языках Восточных»²⁰⁰.

З гэтым сцвярджэннем згодныя, здаецца, усе беларускія даследчыкі²⁰¹. Паводле П. Крапівіна, «вялікі князь маскоўскі Іван III, канчаткова вызваліўшыся ад татарскай залежнасці, прыняў тытул вялікага князя Белай Русі»²⁰². А. Грыцкевіч лічыць: «Маскоўскі князь Іван III у 2-ой палове XV ст. афіцыйна ўвёў тэрмін «Белая Русь» для абазначэння Русской дзяржавы (атаясамлівалася з паняццем Вялікая Русь)»²⁰³.

Але дакладна вядома, што найбольш поўны і напышлівы тытул, якім карысталіся Іван III і ягоны сын Васіль III у зносінах з еўрапейскімі дзяржавамі, у тым ліку з ВКЛ, гучай так: «Божею милостью государь всеа Русии и великий князь Володимерский, Московский, Новогородцкий, Псковский, Тферской, Югорский, Вятский, Пермский, Бол-

гарский и иных»²⁰⁴. Гэты ж тытул прыводзіць і сам Карамзін²⁰⁵. Пазней, пасля захопу ў 1514 г. Смаленска, Васіль III дадаў да гэтага спісу «Смоленскій» (звычайна змяшчалі паміж «Псковскій» і «Тферскай»). У такім выглядзе тытул добра ведалі і ўжывалі ў Еўропе²⁰⁶.

Часта сцвярджаюць (не прыводзячы ніякіх спасылак на крыніцы), што, маўляў, *Белую Русь* як назуву сваіх уладанняў Іван III упершыню ўжыў яшчэ ў 1469 г. у грамаце да папы Паўла II, і нават «цытуюць» гэтую грамату, пра існаванне якой нам невядома: *Russia Alba Sive Moskovia*²⁰⁷. Цяжка сказаць, на чым грунтуюцца такія звесткі, але гэты выраз, адзначым, цалкам супадае з надпісамі на многіх ранніх друкаваных еўрапейскіх картах (іх мы яшчэ будзем разглядаць). У вядомых жа нам дакументах канцылярыі Паўла II маскоўскі князь называецца *nobilis vir Iohannes Wlodomiriae, Muscovie, Novagorodie, Plescovie etc.*²⁰⁸.

Большасць жа даследчыкаў, услед за Карамзіным, называюць першым аўтэнтычным усходнеславянскім дакументам, у якім фігуравала *Белая Русь*, грамату Івана III да папы Сікста IV (1472)²⁰⁹. В. Чамярыцкі, напрыклад, у пасляслоўі да публікацыі *Anisanня земляў* пісаў: «Самая ж даўняя дакладная гістарычная звестка пра Белую Русь сустракаецца ў помніку ўсходнеславянскага паходжання — грамаце Івана III да папы рымскага Сікста 1472 г., дзе маскоўскі князь называе сябе *Iohannes dux Albae Russiae*, а назва азначае вольная, прававерная, вялікая, а не заходняя»²¹⁰.

Мусім адзначыць, што ва ўсіх развагах на тэму «Белая Русь Івана III» ёсць, прынамсі, дзве прынцыповая памылкі. Па-першае, самым даўнім усходнеславянскім помнікам, што ўтрымлівае звесткі пра *Белую Русь*, з'яўляецца «Слово избранное от святых писаний еже на латыню». Па-другое, хаяць мы не ведаем дакладнага зместу згаданай граматы Івана III, у ёй, хутчэй за ўсё, пра *Белую Русь* нічога не было сказана. Сведка падзеі, на якія спасылаюцца ўсе даследчыкі, Джакома Мафэі з Вальтэры, сакратар кардынала Аманаці,

24 мая 1472 г. запісаў у дзённіку пра прыём пасольства ад Івана III на чале з асельм у Москве італьянцам Джанбатыстам Вольпе: «Сёння былі запрошаны ў раду з нагоды прыбыцця паслоў Івана, герцага Белай Русі» (*oratores Ioannis ducis Albae Russiae*). Назаўтра паслы, паводле Мафэі, прад'явілі «адкрыту грамату, напісаную на маленъкім шматку пергамента, з прывясной залатой пячаткай, толькі з наступнымі словамі на мове рутэнаў» (*in lingua ruthenica*): «Герцаг Белай Русі Іван чалом б'е вялікаму Сіксту, рымскому першасвятару, настаўніку»²¹¹.

Але сама грамата «на мове рутэнаў», так падрабязна апісаная Джакома Мафэі, не захавалася²¹². Таму і ўжыванне тэрміна *Белая Русь* самім маскоўскім князем не выглядае вельмі верагодным. Мог так перадаць сваім суайчыннікам змест граматы яго пасол Вольпе, мог і Мафэі так яго ўспрыніць. Натуральная, нехта з іх (калі не абодва) скрыстаў тэрмін *Белая Русь* як зразумельны і агульнапрынятый ў дачыненні да той часткі Русі, што дагэтуль была вядомая большасці заходнегурапейцаў, — Вялікага Ноўгарада. Пасольства Вольпе выправілася ў Еўропу адразу ж пасля Караганскага міру і, несумненна, апроч іншага, мела заданне ўсяляк падкрэсліваць сюзерэнітэт Івана III над Ноўгарадам, якому цяпер адводзілася роля маскоўскага фарпоста і «вітрыны» на Захадзе. Характэрна, што калі Вольпе ўжо разам з царскай нявестай Зояй Палеалог вяртаўся ў Москву праз Нюрнберг (дарэчы, найважнейшы тагачасны цэнтр вытворчасці карт), Іван III уяўляўся яго жыхарам «матутным герцагам у Белай Русі за Ноўгарадам»²¹³.

Наколькі можна меркаваць па ацалелых асобніках, усе граматы Івана III і Васіля III да пап былі аднатыпнымі. Яны складаліся толькі з лаканічнага прывітання: у яго, у прыватнасці, нязменна ўваходзіла формула «пастыру і настаўніку Рымскай царквы», але не было ніякіх указанняў на *Белую Русь*²¹⁴. Няма ніякіх падстаў лічыць, што грамата 1472 г. выглядала інакш.

На атаясамліванне Захадам Ноўгарада (*Белай Русі*) з Маскоўскай дзяржавай («усёй Руссю») паўплывала пазіцыя самога маскоўскага ўрада. Менавіта зносіны Масквы з Ноўгарадам былі той глебай, на якой яшчэ ў XIV ст. узнік сам тытул «вялікага князя ўсея Русі», і доўгі час сфера яго ўжытку абмяжоўвалася толькі гэтымі зносінамі²¹⁵. Яшчэ некалькі дзесяцігоддзяў пасля захопу Ноўгарада Іванам III маскоўскія вялікія князі зносіліся са Швецыяй, Лівоніяй, Ганзай не непасрэдна, а праз наўгародскіх ваяводаў, бо хаця Ноўгарад не захаваў сапраўдных атрыбутаў дзяржаўнасці, ён працягваў выконваць рэпрэзентатыўныя функцыі²¹⁶. Маштаб і змест перамен у палітычнай геаграфіі Усходняй Еўропы, звязаных са «збіраннем рускіх земляў» Масквой, не адразу быў ацэнены заходнімі інтэлектуаламі. Змена статусу Ноўгарада іх мала абыходзіла. Івана III яны маглі ўспрымаць своеасаблівым кандацьерам, якому ўсміхнулася ўдача, — сам жа Вялікі Ноўгарад мусіў застасца на месцы. Толькі на пачатку XVI ст. еўрапейцы пачалі больш адекватна ўяўляць сабе месца новастворанай імперыі ў еўрапейскай сістэме дзяржаў.

Такім чынам, у чарговы раз памыліўся Тацішчаў, сцвярджаючы, быццам назва *Белая Русь* пашырылася на колішнія наўгародскія ўладанні пасля іх далучэння да Масквы ў канцы XV ст.²¹⁷. На яве ўсё адбылося наадварот: уваходжанне ў 1471—1478 г. тэрыторыі Наўгародскай рэспублікі ў склад Масковіі выклікала перанос заходній навуковай назвы Ноўгарада на ўсё Вялікае княства Маскоўскае.

Назва гэтая, зрэшты, заставалася неафіцыйнай. Яе можна было сустрэць у прыватным дзённіку, у паэтычным творы ці ў навуковым трактаце, але афіцыйна той жа Сікст IV тытулаваў маскоўскага князя *nobilis vir Iohannes Volodomiriae, Muscovie, Novogorodie, Pascovie, Permie etc.* — амаль таксама, як яго папярэднік Павел II²¹⁸. Пры прыёме маскоўскага пасольства міланскім герцагам Лудовікам

Сфорцам ў 1493 г. Іван III названы *Johannes... dominus totius Rhossiae, videlicet Volodimira, Moscoviae, Novogradie, Plescovie, Othverie, Ungarie, Vetebe, Permie, Volgovie etc.*, — ізноў ніякага намёку на Белую Русь²¹⁹. Першым жа рускім манаракам, які пачаў ужываць Белую Русь у сваім тытуле, быў не Іван III, а Аляксей Міхайлавіч (з 1655 г.). Беглы пад'ячы Пасольскага прыказа Грыгорый Каташыхін заўважыць у 1667 г.: «А пишетца та титла «всеха Великия и Малая и Белая России самодержец» не изстари, вновь, при нынешнем царе...»²²⁰. Немагчыма ўяўвіць, каб маскоўскі ўрад, які надаваў столькі ўвагі тытулатуры манаракаў, згубіў усякую памяць пра такі важны яе кампанент, калі б ён сапраўды ўжывалаўся з даўніны.

Найбольш часта тэрмін *Белая Русь* у канцы XV ст. ужывалі італьянцы, бо яны падтрымлівалі асабліва цесныя эканамічныя і культурныя сувязі з Москвой. Хаця ім быў добра вядомы шлях у Чорнае мора, дзе да 1475 г. дзейнічаў цэлы шэраг генуэзскіх факторый з цэнтрам у Кафе, таварны (і інфармацыйны) паток з Маскоўскай дзяржавы і ўвогуле з усходнеславянскіх земляў па гэтым маршруце быў даволі слабы з-за небяспечнасці падарожжаў праз землі Крыма і Вялікай Арды, звычайна ахопленыя татарскімі міжусобіцамі. Падарожжа Ісідора ў Ферару ў 1437—1438 г. выглядала так: Ноўгарад—Пскоў—Рыга, потым у ганзейскую сталіцу Любек на ганзейскім караблі, адтоль у Паўночную Italію праз Нюрнберг і Аўгсбург²²¹. Больш позней падарожнікі з Москвы ў Italію ў XV ст. таксама карысталіся традыцыйным паўночным маршрутом. Таму не выклікае здзіўлення, што многія рускія географічныя назвы набывалі вядомасць у Italіі ў нямецкай наменклатуре. Наведаўшы Москву ў верасні 1476 г., венецыянскі пасол Амброджо Кантарыні ў сваім дыярышы назваў Івана III «герцага Дзуан сеньёр Вялікай Белай Русі» (*il duca Zuanne signor della Gran Rossia Bianca*)²²². Уесь VIII раздзел дыярыша Кантарыні называецца:

Moscovia, citta della Rossia bianca. Відавочна, мы маем тут справу з вынікамі Каравастынскага міру 1471 г., паводле якога Ноўгарад перайшоў пад кантроль Івана III.

Але іншыя італьянцы ведалі менавіта «трансрыфейскую» *Белую Русь*. Першы галава рымскай Акадэміі Юлій Пампоній Лэт, які наведаў паўднёвую частку ВКЛ у 1479—1480 г., выкладаў пазней у лекцыях па Вергілію, што рака Гіпаніс (Паўднёвы Буг) «нараджаеца ў балоце леўкаскіфаў (*in paludes Leucoscytharum*) і ўпадае ў Барысфен»²²³. Бяспрэчна, што «леўкаскіфы» — тыя ж «белыя рускія»: у Сарматыі, сцвярджае Лэт у іншым месцы сваіх лекций, гавораць на сямі розных мовах²²⁴, з іх самая распаўсяюджаная скіфская, якую называюць таксама рускай²²⁵. У разваражаннях пра вытокі Гіпаніса «ў балоце леўкаскіфаў» Лэт спасылаеца на «бацьку гісторыі» Герадота, але зварот да адпаведнага месца IV кнігі «Гісторыі» пераконвае: самому Герадоту «леўкаскіфы» былі невядомыя²²⁶. Там, праўда, сказана, што ля вялікага возера, з якога бярэ вытокі Гіпаніс, водзяцца дзікія белыя коні, — ці не адсюль Лэт і ўтварыў свой тэрмін? Дакладней, пераклаў на грэчаскую мову тэрмін *Russia Alba*, вядомы яму з іншых крыніц. Магчыма, Лэт ведаў і краіну *Leucovia* Бэкана.

Пампоній Лэт аказаў вялікі ўплыў на цэлае пакаленне еўрапейскіх гуманістаў (і не толькі італьянскіх). Таму можна лічыць натуральным, напрыклад, што менавіта «трансрыфейская» *Белая Русь* была вядомай выхаванцу Акадэміі Філіпу Калімаху (гл. раздзел 8). Падчас свайго падарожжа Лэт дасягнуў Таны ў вусці Танаіса—Дона (сучасны г. Азоў), якая да 1475 г. была венецыянскай і генуэзскай калоніяй. Адпаведна Астольфа, адзін з герояў «Закаханага Раланда» (*Orlando innamorato*) — паэмы—пародыі на рыцарскія раманы, напісанай каля 1487 г. славутым італьянскім паэтам Матэа Баярда і апублікованай у 1495 г., ужо пасля смерці аўтара, — імчыцца праз Германію, Вялікую Русь, Трансільванію і *Белую Русь* у Тану:

*Passato ha i Maganzei e dopo loro
 La Magna la Rossia, la Transillvana
 La Rossia bianca, ed e giunto alla Tana²²⁷.*

Пэўна, невыпадкова маршрут выдуманага Астольфа паўтарае рэальны маршрут Лёта. Трэба меркаваць, Баярда ў гэтых радках сцісля перадаў уражанні Лёта ад яго падарожжа ў «Сарматыю».

Традыцыю пародыі на рыцарскія раманы, пачатую Баярдам, працягнуў «Дон Кіхот» Сервантэса, дзе рэмінісценцыі з «Закаханага Раланда» Баярда і «Утрапёнага Раланда» Лудовіка Арьюста сустракаюцца ледзь не на кожнай старонцы. На працягу ўсяго твора Сервантэс кпіць з аўтараў і чытачоў рыцарскіх раманаў — між іншым, і з таго, на колькі блытаныя і недарэчныя іх уяўленні аб геаграфіі. Так, разважлівы ліцэнцыят Перы Перэс адкрыта здзекуеца з Дон Кіхота: «Калі вецер будзе падарожны, а мора спакойнае і бязбурнае, дык гадоў праз дзевяць вы апынецеся ля вялікага возера Піспісіскага, гэта значыць Меаційскага, а адтуль ужо толькі крыху больш за сто дзён падарожжа да вашага каралеўства»²²⁸. Але ж і Белую Русь часта звязвалі менавіта з гэтым «Меаційскім возерам». У прыведзеным урыўку з «Дон Кіхота», пэўна, магла бы фігураваць і яна — не як назва канкрэтнага геаграфічнага аб'екта, а як сінонім чагосьці малаакрэсленага, неверагоднага, як «царства прэсбітэра Іаана» ці «астравы Бразіль».

Праўда, што датычыць лекцый Лёта, геаграфічныя карты аздынаты азёраў ці балотаў, адкуль бярэ пачатак Гіпаніс, можна вызначыць вельмі дакладна. Б. Рыбакоў пераканальна паказаў, што вядомы антычным вучоным Гіпаніс — не Паўднёвы Буг у сучасным разуменні, а сістэма рэк Горны Цікіч—Сінюха—Буг (у ніжнім цячэнні). Горны Цікіч сапраўды пачынаеца з некалькіх азёраў сучаснай Чаркаскай вобласці Украіны²²⁹. Значыцца, менавіта гэтае месца Лётам аднесенае да «Леўкаскіфіі», а пазней,

як убачым, — Кромерам, Стрыйкоўскім і іншымі да *Белай Русі*.

Наш разгляд «альбарусікі» XV ст. быў бы няпоўным, калі б мы нічога не сказалі пра дакумент, упершыню апублікованы на пачатку XVII ст. уніяцкім кіеўскім мітрапалітам Іпаціем Пацеем. 15 чэрвеня 1605 г. Пацей асабіста прыбыў у Віленскую ратушу, дзе засядалі бурмістры і райцы і ўсходняга, і заходняга чыну, і паведаміў пра знайдзеную ім, быццам бы ў Крэўскай царкве, рукапісную стараславянскую кнігу, якая ўтрымлівала апісанне Фларэнтыйскага сабора і т.зв. «эпістолію» мітрапаліта ВКЛ Місаіла (1476—1480) да папы Сікста IV, датаваную 1476 г. Каб прадухіліць абвінавачванне ў падлогу, Пацей прасіў усіх прысутных засведчыць сапраўднасць «эпістоліі» і ўнесці гэты факт у актавыя кнігі. Знаходка была неадкладна выдадзеная Пацеем, па-руску і па-польску, пад назвай «Поселство до папежа рымскага Сікста ШД»²³⁰ (з мэтай давесці, што Місаіл прызнаваў Фларэнтыйскую унію і быў у гэтым сэнсе яго папярэднікам). Сярод паслоў да Сікста IV у прэмбуле «граматы Місаіла» названы «благоверны князь Дмитр Вяземский сын князя Константинов з белое Руси»²³¹. Гэта нас цікавіць у першую чаргу, бо Місаіл да свайго абрачнія мітрапалітам займаў смаленскую кафедру²³² і мусіў жа вedaць уласную епархію. А сведчанне пра належнасць яе да *Белай Русі*, калі б «эпістолія» была сапраўднай, набывала б выключную каштоўнасць.

Нягледзячы на заходы Пацея, падложнасць яго знаходкі пачалі выкryваць адразу ж пасля публікацыі. Дзеля аб'ектыўнасці зауважым: на такую крытыку яна была асуджана незалежна ад сапраўднасці, ужо паводле ідэалагічных матываў. Ананімны аўтар «Перасцярогі», палемічнага твора супраць уніі, выказаўся наконт «Поселства до папежа» так: «Книги змышляют [униаты], пишучи под датою старою, письмом старым, якобы колісъ тая згода [унія] трвати мела; але присмотрись пильно в самую речь, и знайдешь, же хоть такие письма старые змышляют, але речь

вся Потеева, як бы усты сам мовил; притом знайдеш слова, века теперешнего людьми уживаемые, которых старые предки наши неуживали»²³³.

Думкі пазнейшых даследчыкаў з нагоды «граматы Mісаіла» падзяліся. Адны, як В. Завітневіч, Я. Карскі, Я. Станкевіч, В. Пануцэвіч, лічаць яе падложнай; іншыя, як мітр. Макарый, А. Мартас, не адмаўляюць аўтэнтычнасці — не ў апошнюю чаргу таму, што не бачаць у ёй ніякай «крамолы» з пункту гледжання артадаксальнай дагматыкі²³⁴. Мы не рызыкнем выказваць свае меркаванні наконт асноўнай часткі граматы, але яе прэамбула, дзе пералічваюцца паслы Mісаіла да папы, сапраўды напісаная беларускай мовай хутчэй канца XVI — пачатку XVII, чым XV ст. Да таго ж кантэкст, у якім у ёй ужыты наш тэрмін, вельмі нагадвае іншыя творы перыяду актыўнай уніяцка-праваслаўнай палемікі XVII ст., напрыклад, допіс праваслаўнага святара Андрэя са Слуцка (гл. раздзел 11). Таму мы лічым, што звесткі пра *Белую Русь* у «эпістоліі» адлюстроўваюць рэаліі не 1476, а 1605 г., і аднесці на яе падставе да *Белай Русi* XV ст. Вязьму ў прыватнасці, і наогул Смаленшчыну, нельга. Нават калі дапусціць сапраўднасць самой граматы, выглядае на тое, што Пацеем быў сфабрыкованы спіс знатных паслоў праваслаўнага веравызнання, каб надаць як мага больш аўтарытэту сваёй знаходцы, а значыцца, і ідэі уніі²³⁵. Мітрапаліта, аднак, падвяло тое ж, што і большасць пазнейшых даследчыкаў: сучаснае яму разуменне *Белай Русi* ён рэтраспектыўна пашырыў на XV ст. Прыкладна такую ж памылку дапусцілі стагодзьдзем пазней фальсіфікатары «Соборного деяния на мниха Мартина Арменина». Так паступова гісторыя гэтай назвы рабілася гісторыяй падлогаў і містыфікацый (няхай і ненаўмысных).